

CAPITELURI CORINTICE ROMANE DE LA TOMIS. GRUPUL DE CAPITELURI „SERVILIENE”

Natalia Toma

Prezentul articol se vrea o contribuție la studiul decorului arhitectural din Dobrogea romană și urmărește, pornind de la un caz concret, să stabilească repere cronologice și influențe stilistice în evoluția formelor decorului arhitectural roman din Moesia Inferior.

În centrul acestui demers se află un grup de capiteli corintice cărora contextul de descoperire le-a conferit eticheta de piese „serviliene”. V. Pârvan este cel care în 1914 aduce în interesul lumii academice o serie de piese de arhitectură, inscripții și statui descoperite lângă o construcție greco-romană din nordul portului antic al Tomisului¹. Interesul său este captat de inscripția cu litere grecești care reproduce numele guvernatorului Moesiei Inferior M. Serv(ilius)[Fabianus] prin intermediul căreia autorul fixează datarea întregul complex în perioada 161-162 p.Chr.

Relevante pentru actualul demers sunt răspunsurile la întrebările privind cronologia capitulelor tomitane, a familiei de forme căreia acestea îi aparțin, a modului în care aceste forme au pătruns în spațiul dobrogean și, nu în ultimul rând, a identificării sau nu a contextului de descoperire cu edificiul pe care piesele l-au decorat.

În stadiul actual al cercetărilor² aceste obiective pot fi atinse pe de o parte, printr-o citire critică a primelor publicații care s-au referit la complexul sus-menționat, pe de alta printr-o analiză formală și stilistică minuțioasă a pieselor de arhitectură cu decor.

I. Istoricul săpăturilor și al cercetării

Istoricul cercetării de teren a complexului servilian, constituit dintr-o sumă de relatări lacunare și disparate, de la sfârșitul secolului XIX și începutul secolului XX, este greu reconstruibil; încercarea de a-l restitui este însă vitală pentru localizarea contextului de descoperire, identificarea categoriilor de piese de arhitectură, a numărului lor, precum și a raportului în care se află acestea cu inscripțiile care statuează datarea complexului.

Cercetarea arheologică a ruinelor aflate în zona nordică a portului antic al Tomisului revine în ultimul deceniu al sec. XIX lui Gr. Tocilescu și colaboratorilor săi. De publicarea acestora se ocupă abia V. Pârvan, care face însă doar un raport succint al descoperirilor³. Aflăm

---

¹ Pârvan 1914, col. 435 și urm.

² Un studiu al decorului arhitectural din Dobrogea romană nu a fost încă publicat; pentru studiul capitulelor corintice vezi Natalia Toma, *Capitule corintice din Dobrogea romană*, (lucrarea de licență susținută în sesiunea iunie 2003, la Facultatea de Istorie a Universității București); în ceea ce privește decorul arhitectural de la Tomis, se află în curs de elaborare, de către un colectiv format din M. Mărgineanu-Cârstoiu și Gh. Papuc, studiul sistematic al pieselor din muzeul conștanțean.

³ Pârvan 1914, col. 435, urm. menționează: „In Constantza (Tomi) bei den neuen Silos, am Hafen, ragen noch heute die Überreste einer griechisch-römischen Konstruktion auf mit zahlreichen, zur Verschönerung des Gebäudes herbeigeschafften, teilweise noch umarbeiteten Marmorblöcken, unter denen ein Architravbruchstück mit den schön angehauenen Buchstaben,... ΗΣΑΜΕΝΟΥ Μ ΣΕΡΟΥΙ ... (jetzt im Nationalmuseum), das Datum des gesamten Werkes feststellt: etwa 162, als M. Servilius Fabianus Statthalter von Untermösien war. Das Gebäude scheint nie vollendet worden zu sein, denn die Gesimsstücke der seitlichen Giebelecken liegen noch heute nur aus dem Groben gearbeitet da”.

că lângă noile silozuri ale portului modern au fost dezvelite ruinele unui edificiu antic neterminat, ridicat în anul 162 p.Chr. din grija lui Servilius Fabianus⁴, așa cum se citește pe un fragment de arhitravă. Între piesele descoperite în acest context autorul mai menționează și fragmente de cornișă și fronton, grob sculptate, și două statui. Pârvan revine un an mai târziu asupra acestei construcții și asociază mențiunea lapidară a acesteia cu două fotografii cu legende contradictorii⁵.

Nepublicate rămân însemnările lui P. Polonic⁶, topograful colaborator al lui Gr. Tocilescu care relatează cel mai detaliat despre forma și numărul pieselor de arhitectură și realizează o schiță a complexului⁷, localizându-l în planul orașului. El înregistrează patru capiteluri corintice, „coloane pătrate” (n.a. pilaștri) cu decorație sculpturală neterminată, bucăți mari de piatră aparținând unui *soffitto a cassettoni* cu rozete și un fronton triunghiular.

M.I. Ionescu-Dobrogianu, însărcinat de însuși V. Pârvan cu supravegherea săpăturilor arheologice determinate de taluzarea malului nordic al portului antic, menționează în monografia orașului Constanța⁸ că, lângă construcția antică de sub Școala de Marină, au fost descoperite patru coloane pătrate (n.a. pilaștri). Autorul își exprimă regretul că „...nici o inscripție nu s'a găsit în aceste ruini mărețe”, și asta deși cunoștea conținutul articolului lui O. Tafrali⁹ despre aceleași ruine.

Acesta din urmă are marele merit de a fi publicat un plan, care seamănă cu cel schițat de P. Polonic și fotografii ale ruinelor așa cum se păstrasera până în 1914¹⁰. Regretabil este că singurele piesele de arhitectură menționate de el sunt două plăci de marmură din entablament¹¹ și că autorul stabilește funcțiunea și datează construcția din amintiri¹², pe baza unei inscripții pe care citise Απαυρία¹³, inscripție care în mod surprinzător fusese deja publicată de Pârvan¹⁴ în 1924.

⁴ Servilius Fabianus este un personaj cunoscut în prosopografia Imperiului Roman, perioada exercitării funcției administrative în Moesia Inferior este însă sursa unor mici divergențe, fără repercursiuni asupra prezentei argumentări. Pârvan datează inscripția cu aproximație în 162 p.Chr.; contra *ISM, II*, 65 (31) unde este datată între 161-163 p.Chr.

⁵ Pârvan 1915, pl. 6/1 cu legenda „fundamentul unei clădiri din blocuri de piatră și cărămizi (o scară, două blocuri de canal) lângă silozuri” și pl. 6/2 „vedere a ruinelor de epoca greacă de lângă silozuri (în prim plan fragmentele arhitectonice de marmură de epoca romană din sec. II)”.

⁶ Manuscrisele lui Polonic sunt păstrate în Biblioteca Academiei și nu mi-au fost accesibile în timpul efectuării studiului. Pasajele folosite în argumentația articolului se bazează pe mențiunile făcute de Bordenache 1960, notele 19 și 29; Alexandrescu-Vianu 1992, nota 2. Nici una dintre autoarele citate nu face mențiunea citării în manuscrisele Polonic a vreunei inscripții.

⁷ Reprodusă a filei din manuscris la Alexandrescu-Vianu 1995, fig. 1.

⁸ Ionescu-Dobrogianu 1931, 14 și urm.

⁹ Ionescu-Dobrogianu 1931, 15, n. LVI.

¹⁰ Tafrali 1930, 52 și urm.

¹¹ „... trimise muzeului din București”. Este, cu siguranță, vorba de Muzeul Național de Antichități, însă piesele nu au putut fi identificate.

¹² Acesta din urmă vizitase complexul în 1902 împreună cu Gr. Tocilescu și în 1914 când revine împreună cu un grup de studenți de la Iași. Surprins de starea deplorabilă de conservare a ruinelor, decide, în vederea publicării lor, să facă fotografii și însărcinează pe ing. Teodoroff cu ridicarea în plan a monumentului. Articolul apare după încă 16 ani și conține pe lângă fotografii și un plan care seamănă foarte bine cu cel desenat de Polonic.

¹³ Tafrali 1930, 52 și urm. Complexul este datat în vremea împăraților Antoninus Pius și Marcus Aurelius și, conform autorului, a servit întâlnirii fraților cu ocazia sărbătorilor apaturilor. Datarea se bazează pe amintirea faptului că literele inscripției corespundeau ca mărime și formă cu cele ale altor inscripții descoperite de Tocilescu în alte zone ale Dobrogei și datate cu certitudine în perioada domniei împăraților menționați (sic!). Pentru interpretarea inscripției vezi nota 19.

Inscripția cu numele lui Servilius Fabianus apare în alte numeroase publicații ale lui Pârvan, dar care servește doar ca analogie, respectiv ca ilustrație¹⁵.

Săpături arheologice desfășurate în anii '60 în aceeași zonă au scos la lumină blocuri de marmură aflate în curs de prelucrare¹⁶. Deși aceste săpături nu au fost încă publicate, a fost pusă în circulație ipoteza funcționării în edificiul sus-menționat a unui atelier de prelucrare a marmurei¹⁷.

Primele publicații nu permit statuarea în mod cert decât a localizării ruinelor în partea nordică a portului antic, sub Școala de Marină. Drept *communis opinio* pare să se impună faptul că edificiul antic descoperit a fost neterminat. Eticheta „neterminat” este datorată faptului că o serie de piese de arhitectură se află din punctul de vedere al prelucrării într-un stadiu intermediar.

Numărul și forma pieselor descoperite variază de la un autor la altul¹⁸, fiecare dintre ei favorizând acea descoperire care se preta domeniului predilect de cercetare. Favorizate sunt deci inscripțiile, de altfel singurele în măsură să ofere o datare exactă a complexului de care aparțin. Și tocmai contextul clar și corespondența între descoperirea epistilului cu inscripție și restul pieselor sau chiar a clădirii în sine, lipsesc. Cert este că arhitrava cu numele lui Servilius datează construcția de care a aparținut în anii '60 ai sec. II p.Chr.; neclar rămâne raportul în care se află cu cealaltă inscripție care, la rândul său, poate oferi o datare a complexului la începutul sec. III, în perioada Severilor¹⁹.

Studiile Gabriellei Bordenache²⁰ readuc în interesul lumii academice descoperirile de la sfârșitul sec. XIX. Pe baza afirmației lui M. I. Ionescu-Dobrogianu²¹ cum că a trimis Muzăului (n.a. Muzeul Național de Antichități) patru coloane pătrate, autoarea face, pe bună dreptate, asocierea cu cei trei pilaștrii cu decor neterminat aflați în colecția MNA²². În același context ea

¹⁴ Pârvan 1924, 273 și urm. demonstrează clar că inscripția e o dedicație a unuia numit Apaturos; face încă o dată trimitere la fotografiile publicate de el în 1915, nu insistă însă asupra condițiilor și contextului de descoperire (vezi nota 5).

¹⁵ Pârvan 1923, 24, nr. 2, pl. 4/2, deasupra epistilului cu numele lui Fabianus este așezată și inscripția cu Apaturos, care va fi ulterior publicată; respectiv Pârvan 1923, 104, fig. 59, când e doar ilustrată.

¹⁶ Canarache *et alii* 1963, nota 10 anunță aflarea în curs de publicare a unui raport preliminar al lui A. Rădulescu despre descoperirile din zona fostei gări, locație care corespunde celei care ne interesează. Din păcate, publicația „Materiale și cercetări arheologice” X nu cuprinde nici un articol pe această temă.

¹⁷ Canarache 1969, 113.

¹⁸ Pârvan 1914 – arhitrava cu inscripție, cornișe neterminate, două statui; Pârvan 1915, pl. 4/2 – în dreapta se observă un fragment de piesă de entablament; Pârvan 1923, fig. 59 – arhitrava cu inscripție, frontispiciu, un fragment de cornișă (vezi *infra*); Pârvan 1924, fig. 1, 2 – inscripția cu dedicația lui Apaturos; Bordenache 1960, nota 19 citează manuscrisele lui Polonic (VIII, *Săpături Constanța*, 62-64 – 4 capitelluri, 4 pilaștri, un *soffitto a cassettoni*, un fronton), respectiv al lui Tocilescu (*mss.* 1905 – un capitel); Ionescu-Dobrogianu 1931 – 4 pilaștri, nici o inscripție; Tafrali 1930 – două plăci de marmură din entablament; Bordenache 1960, 267 și urm., n. 29 – 2 capitelluri (MNA L117 și L 119), n. 26 – trei pilaștri (MNA L103, L 110, L 471), fig. 6, 7, nota 31 – o arhitravă cu inscripție (MNA, L99); fig. 8 – un fragment de cornișă (după un vechi clișeu).

¹⁹ Pârvan 1924, 273 și urm.; ISM II, 123 (8), 151.

²⁰ Bordenache 1960; Bordenache 1969.

²¹ Polonic *mss.*, *apud* Bordenache 1960, nota 19; Ionescu-Dobrogianu 1931, 14. Acestea erau „...sculptate numai pe una din fețe, cea aparentă; dar nici aceasta în întregime. De la jumătatea dinspre bază, sculptura, de o cizelătură foarte fină, era terminată. În jumătatea dinspre capitel, nu era decât izvodul grosolan cioplit din daltă.”

²² L 103, 110, 471, vezi Bordenache 1960, n. 36.

identifică capitellurile menționate de P. Polonic și Gr. Tocilescu cu cele aflate în curtea Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, care adăpostește încă colecția MNA.

Studiul autoarei menționate despre arhitectura și urbanistica tomitană consacră așadar pilaștrii, capitellurile corintice și arhitrava drept ansamblu²³ și introduce aceste piese de arhitectură în circuitul academic, lucru care nu a generat însă o aprofundare a problematicii stilistice sau a datării ci, din contră, răspândirea unor atribuiri, datări și ilustrări aberante.

G. Bordenache însăși menționează în articolul despre activitatea edilitară la Tomis doar două capitelluri – cu numerele de inventar L 117 și L 119 și ilustrează corespunzător piesa cu numărul de inventar L 117, pentru ca în catalogul sculpturilor din colecția MNA să publice sub același număr de inventar un capitell care nu corespunde celui din publicația anterioară²⁴.

Abia articolul lui J.B. Ward-Perkins lămurește parțial situația. Capitellul anterior ilustrat de G. Bordenache apare într-o fotografie²⁵ care permite citirea pe colțul spart al abacului numărul de inventar L 115. Capitellul L 119, care este în prezent expus în locul capitellului L 115, fusese, încă din 1961, ilustrat fără ca în text să se facă vreo trimitere la figura respectivă²⁶. Actualmente pot fi văzute în curtea Institutului de Arheologie București doar două capitelluri (L 117 și L 119), existența lui L 115 putând fi reconstituită doar pe baza ilustrațiilor anterioare.

În mod surprinzător, într-un articol recent, M. Alexandrescu-Vianu²⁷ ilustrează în loc de L117 un capitell care de fapt se află într-unul din porticele Muzeului din Constanța. Cea dintâi care a observat analogii între piesele din colecția MNA și un grup de patru capitelluri din Muzeul din Constanța este aceeași G. Bordenache, care sugerează posibila lor apartenență la același complex servilian²⁸. În prezent, în muzeul constănțean sunt expuse cinci piese²⁹ care prezintă analogii cu cele trei din colecția MNA.

Ca urmare a observațiilor la fața locului și pentru completarea studiilor precedente, prezentul articol își impune analiza atentă a celor opt capitelluri de pilastru de la Tomis ce prezintă analogii evidente și se află, o parte în colecția MNA (L 115, L 117, L 119), cealaltă în cea a muzeului constănțean (MINAC 1-5).

²³ Bordenache 1960, 270 și urm. Dintre piesele de entablament, aceeași autoare reușește să identifice, prin asocierea informațiilor oferite de manuscrisul lui P. Polonic și de raportul lui V. Pârvan din *Archäologischer Anzeiger*, cu un vechi clișeu descoperit împreună cu fotografii ale ruinelor complexului de „lângă silozuri”, un fragment de cornișă, astăzi disparut.

²⁴ Bordenache 1960, 270, nota 29; Bordenache 1969, 134, pl. 130, fig. 299.

²⁵ Ward-Perkins 1980, pl. XVII, a nr.17/9; Ward-Perkins 1992, fig. 68; în aceste ilustrații se vede clar că piesa este expusă pe pilastrul mare, în fața intrării în Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” București. În prezent, piesa nu mai poate fi reperată, locul ei pe pilastru luându-l L 119.

²⁶ Stoian 1961, fig. 13.

²⁷ Alexandrescu-Vianu 1995, fig.7.

²⁸ Bordenache 1960, nota 30, cu numere de inventar și dimensiuni. Modul în care sunt expuse aceste capitelluri astăzi nu permite verificarea numerelor de inventar. Nici măcar vechile registre ale Muzeului nu ajută la elucidarea acestei probleme. Mulțumesc pe această cale d-nei Z. Covacef pentru ajutorul acordat la efectuarea acestor investigații.

²⁹ Informații inedite.

II. Capitellurile corintice de la Tomis. Formă și decor³⁰

Stadiul actual al cercetării, impune prezentei lucrări o limitare la stabilirea unei cronologii relative, a identificării tipologiilor, a recunoașterii familiilor de forme și a determinării influențelor unor școli de sculptură arhitectonică din Imperiu.

Datorită cadrului restrâns al acestui articol voi renunța la a face o descriere amănunțită a fiecărei piese în parte și voi începe analiza prin a prezenta acele aspecte formale și structurale comune tuturor capitellurilor, pentru ca în catalog să notez particularitățile fiecărei piese.

La baza argumentației stau analiza iconografică, care urmărește modul în care sunt construite și combinate elementele decorative, și cea stilistică, care deosebește transformările formale determinate de evoluția în timp.

Din punct de vedere metodologic, o astfel de analiză se bazează pe o descriere atentă a pieselor în conformitate cu o terminologie unitară și se dovedește fructuoasă doar dacă elementele de comparație provin din contexte care se bucură de o datare prin inscripții sau de o cronologie relativă argumentată solid pe baze stilistice³¹. Și datorită faptului că pentru spațiul dobrogean nu dispunem de monumente databile de care să aparțină piese de arhitectură cu decor sculptural (nefigurat), metoda cea mai sigură de determinare a criteriilor cronologice rămâne raportarea la piese de aceeași factură din Imperiu³².

Analiza iconografică și stilistică

Capitelul roman de pilastru prezintă tectonica specifică stilului corintic, respectiv *calathos* (coș) suprapus de abac. *Calathos*-ul³³, adaptat la forma pilastrului, prezintă, la suprafața de poză, un plan patrulater, iar la suprafața de contact cu abacul, unul circular, sub forma buzei. Forma *calathos*-ului se aseamănă cu cea a unui trunchi de piramidă, cu deosebirea că muchiile capătă spre partea superioară un aspect ușor concav.

Abacul³⁴ este acea placă patrulateră care suprapune *calathos*-ul și pe care se sprijină arhitrava. În cazul capitellurilor tomitane acesta, ușor concav, se compune din succesiunea a două listeluri, cel inferior concav și cel superior convex, separate de un șanț cu profil în forma literei „V”. Pe fiecare fațadă, în axul median, e dispusă o floare de abac (fleuron).

³⁰ În descrierea capitellurilor voi adopta terminologia cunoscută în publicații europene de specialitate (vezi Ginouvès 1992, II, 93 și urm.).

³¹ Vandeput 1997, 25 și urm.

³² Vandeput 1997, 33 și urm. Autoarea realizează liste cu monumente din Asia Mică care sunt clar databile și cele cu o cronologie stabilită pe baze stilistice.

³³ Forma *calathos*-ul, așa cum ne este descrisă de Vitruvius, *De arch.*, IV, 1, 8-12, reproduce pe cea a coșului așezat la capul nubilei moarte. În termeni geometrici, acesta are forma unui trunchi de con care, la partea superioară, se răsfrânge sub forma unei buze. Aspectul discret al buzei se modifică devenind chiar un element în sine: un disc interpus între *calathos* și *abacus* (vezi Mărginenu-Cârstoiu 2003, fig. 8, 9).

³⁴ Acesta poate fi simplu sau în registre, cu fețele concave sau drepte, cu colțurile ascuțite sau tăiate, decorat sau simplu. Abacul cu fețe concave este, de regulă, decorat cu o floare-rozetă (fleuron) dispusă central pe fiecare dintre cele patru fețe. În cazul unui abac cu fețele drepte decorul se întâlnește de cele mai multe ori pe intradosul acestuia. În dreptul fiecărui colț este realizată în relief o floare-rozetă sau alte elemente decorative.

Calathos-ul, prezintă un plan patruleter și este decorat cu două registre de frunze de acant (*ima* respectiv *secunda folia*³⁵) a câte șase frunze. Acestea sunt astfel dispuse încât fiecare dintre cele trei fețe decorate ale capitelului prezintă în *ima folia* câte o pereche de frunze de acant dispuse de-o parte și de alta a axului median al feței. Frunzele din *secunda folia* sunt astfel ordonate în planimetria capitelului de pilastru încât fiecare dintre fețe îi corespunde o frunză dispusă median, iar colțurilor câte o frunză, astfel încât pe fiecare dintre fețe se răsfrânge câte o jumătate. Între frunzele din *secunda folia* se remarcă niște suprafețe angulare care reproduc, într-o formă stilizată, simplificată și nedecorată cauleșii sau caulicolii (*caulis, caules*)³⁶. Din aceștia se dezvoltă semifrunzele calicilor³⁷ al căror rol principal este susținerea canalelor volutelor și a elicelor (*helix, -es*) în traseul lor ascendent. Canalele volutelor apar foarte firave și sunt puternic împinse sub abac, traseul lor orientalizându-se puternic. Ele se răsucesc sub colțurile abacului și par mai degrabă a atârna de el decât a-l sprijini.

Frunzele de acant³⁸ grupează de-o parte și de alta a nervurii mediane câte două perechi de foliole cu un număr variabil de lobi. În partea sa superioară frunza prezintă o a cincea foliolă cu un aspect răsfrânt. Nervurația mediană este brăzdată de șanțuri adânci ale căror ramificații se constituie în nervurile foliolelor laterale sau superioare. Lobii au un aspect alungit și profilul tăiat în șanț în forma literei „V” și dau naștere, prin alipirea lor, unor ochiuri de umbră cu forme alungite și ascuțite, menite să accentueze contrastul lumină-umbră.

Frunzele din *secunda folia* prezintă o nervurație mediană prelungită spre registrul inferior, care însă se oprește la nivelul lobilor mediani ai frunzelor din *ima folia*. În continuarea nervurației până la suprafața de poză se observă un element format din două suprafețe angulare amintind de mai sus-descrișul *caules*.

³⁵ Vitruvius, *De arch.*, IV, 1, 12.

³⁶ Cauleșii/ caulicolii sunt elemente evocând o tijă vegetală groasă. Denumirea acestui element ridică probleme considerabile. Literatura germană folosește termenul de *Kaules/Caules* (lat. *caules*) – vezi Heilmeyer 1970, 13; Freyberger 1990, *Anexa I*; în limbile romanice se folosește denumirea de *caulicoles* (fr.)/*caulicoli* (it.) – vezi Ginouves 1992, 95. Forma de plural a termenilor se justifică prin paritatea elementelor de acest fel de pe fiecare față a capitelului. Același termen este folosit și în descrierea în limba italiană a singurelor capiteli corintice din Dobrogea care prezintă acest element (Bordenache 1960, 270).

³⁷ Denumirea acestui element este de fapt expresia formei sale. Semifrunzele de acant își curbează ușor vârfulurile spre exterior și apar sub forma unei cupe (*kylix, calices*).

³⁸ Ceea ce ridică probleme și în literatura de specialitate germană și franceză este descrierea frunzelor de acant. Este general acceptat că frunzele nu sunt imitația corespondentelor lor botanice, chiar dacă prin forma lor ele prezintă asemănări semnificative cu "*acanthus spinosus*" sau cu "*acanthus mollis*", vezi Weigand 1920, 4. În literatura germană tocmai aceste detalii ale frunzei ridică probleme de definire. Hoepfner 1966, 58, adoptă terminologia folosită de Weigand 1914, 37 și urm. și Kähler 1939, 2 și urm. cu excepția termenilor pentru descrierea părților componente ale frunzei. El adoptă în loc de *Lappen* (în rom. zdreanță, bucata de material care atârână) și *Zacken* (în rom. colț) termenii neutrali *Blatteil* (în rom. parte din frunză) și *Blättchen* (frunzulița). Cu toate acestea Heilmeyer propune în descrierea capitulurilor corintice normale termenii de *Blattheilen/Blattabschnitten* (în rom. parte din frunză, respectiv, segment al frunzei) pentru foliolă și *Zähnen (apices)* (în rom. dinte). Traducerea în românește și folosirea în descrierea unei frunze a termenului de dinte sau colț este evident caraghioasă. Freyberger 1990 păstrează denumirea de *Lappen* pentru foliolă și o înlocuiește pe cea pentru lob cu *Finger* (în rom. deget). Așadar, așa cum bine observă Hoepfner atât *Lappen*, cât și *Zahn/Zacken/Finger* conțin în sine caracterizări prea generale ale elementelor decorative în descrierea cărora sunt aplicate. Mi se pare cel mai potrivit să adopt termenii propuși de arheologul și arhitectul berlinez de *Blatteil* și *Blättchen*, care se și pretează traducerii prin foliola și lob.

Catalogul pieselor³⁹

1. MINAC 1 (fig. 1, 2).

Capitel corintic, Marmură de Prokonnesos, Tomis.

Stare de conservare: precară – abacul a suferit, ca în cazul lui L 119, o reducere la un singur registru; această modificare poate fi considerată responsabilă de distrugerea decorului în partea superioară pe partea stângă.

Foliolele laterale ale frunzei centrale din *secunda folia* apar detașate, independente de nervurația mediană a frunzei.

Elicele sunt înlocuite cu elemente vegetale formate dintr-un vrej scurt și ușor elansat, terminat cu o frunzuliță trilobată, a cărei formă amintește de aceea a unui ghiocel. Același decor se regăsește pe toate cele trei fețe decorate.

Abacul este redus la registrul său inferior.

Piesă inedită.

2. MINAC 2 (fig. 3-5).

Capitel corintic, Marmură de Prokonnesos, Tomis.

Stare de conservare: bună – abacul este simplificat (vezi L 119 și MINAC 1); volutele de pe fața principală lipsesc.

Frunza centrală din *secunda folia* se apropie, prin felul în care sunt sculptate foliolele inferioare, de forma unei palmete. Nervurațiile acestora, accentuate printr-o trasare adâncă cu trepanul, pornesc de la baza frunzei și însoțesc în traseul ei ascendent nervurația mediană.

Elicele sunt înlocuite după cum urmează: pe fața principală, din tija centrală care susține fleuronul, se ramifică două tije groase și ascuțite la capete, care își ridică vârfurile până sub buza *calathos*-ului; pe fața stângă apar elemente asemănătoare celor de la MINAC 1, iar pe cea dreaptă tije terminate cu frunzulițe stilizate și cu vârfurile ascuțite în sus.

Piesă inedită.

3. MINAC 3 (fig. 6-8).

Capitel corintic, Marmură de Prokonnesos, Tomis.

Stare de conservare: bună – volutele fețelor principale sunt ciobite.

Fețele laterale prezintă variații în decor la nivelul elicelor și se caracterizează prin asimetrie față de axul median al feței (cu precădere fața dreaptă, unde elicea și canalul volutei drepte nu răsar din mijlocul calicilor, ci par cumva ulterior adăugate).

Pe fața stângă, în locul rezervat elicelor, se observă două tije subțiri și arcuite, sub care atârnă niște elemente asemănătoare frunzulițelor descrise la L117, însă în poziție răsturnată.

Bibl.: Alexandrescu-Vianu, 1995, fig. 7, Canarache 1969, 42.

4. MINAC 4 (fig. 9-11).

Capitel corintic, Marmură de Prokonnesos, Tomis.

Stare de conservare: bună – lipsesc volutele feței principale și registrele superioare ale abacului, înlăturare cu grijă.

Pe fața principală se observă un fenomen asemănător MINAC 2, în sensul că din tija de susținere a fleuronului se ramifică niște tije groase care se arcuiesc în sus și se termină printr-un bumb (vezi L 117, MINAC 3, unde aceste tije sunt mai groase și au un aspect clar de frunzuliță). Ele se sprijină pe semifrunzele exterioare ale calicilor însă arcuirea lor este tocmai inversă celei a elicelor.

³⁹ În catalog se regăsesc informații privind locul de păstrare sau expunere a piesei, materialul, starea de conservare, elemente caracteristice care individualizează piesa în raport cu celelalte și bibliografia.

Pe fețele laterale elicele lipsesc și asistăm la un fenomen asemănător MINAC 1, când lobii exteriori ai semifrunzelor interioare sunt excesiv prelungiți și puternic arcuiți. La aceasta se adaugă traseul descris de tija fleuronului care formează o buclă ce se sprijină alternativ pe semifrunza stângă și, respectiv, dreaptă.

Abacul este redus la un singur registru.

Piesă inedită.

5. L 119, MNA (fig. 12-14).

Capitel corintic, Marmură de Prokonnesos, Tomis.

Stare de conservare: bună – colțurile abacului sunt ciobite.

Elicele lipsesc, locul pe *calathos* și funcția lor decorativă fiind preluată de semifrunzele exterioare ale calicilor, al căror lob extern pare nefiresc alungit și ascuțit.

Abacul este redus la un listel cu profilul concav, de fapt este modificat⁴⁰ prin eliminarea registrelor superioare.

Bibl.: Stoian 1961, fig. 13.

6. L 117, MNA (fig. 15-17).

Capitel corintic, Marmură de Prokonnesos, Tomis.

Stare de conservare: bună – colțurile abacului și volutele aferente sunt ciobite.

Locul elicelor este luat de elemente decorative de forma unui vrej terminat cu o frunză în formă de lacrimă și cu vârful ușor răsucit în sus.

Bibl.: Bordenache 1960, 270, fig. 7; Ward-Perkins 1992, cat. nr. 7, fig. 66.

7. MINAC 5 (fig. 18, 19).

Capitel corintic, Marmură de Prokonnesos, Tomis.

Stare de conservare: bună – lipsesc volutele feței principale.

În locul elicelor apar aceleași elemente decorative ca la L 117.

Piesă inedită.

8. L 115, MNA (fig. 20).

Capitel corintic, Marmură de Prokonnesos, Tomis.

Stare de conservare: bună – colțurile abacului și volutele aferente sunt ciobite.

Elice puternic elansate și doar foarte puțin răsucite.

Bibl.: Bordenache 1969, cat. nr. 299, pl. 103; Ward-Perkins 1992, cat. nr. 9, fig. 68.

Din punct de vedere iconografic și stilistic piesele serviliene sunt identice. Diferențele de la nivelul elicelor sunt simple variații cu rol estetic, fapt sesizat și bine documentat în cazul seriilor de capiteli pergameniene de la Asklepeion⁴¹. Ceea ce astăzi ochiul atent al arheologului observă, și anume o nervurație a frunzei de acant demarcată sau chiar brăzdată de șanțuri tăiate adânc cu trepanul, nu înseamnă decât că pietrari diferiți au sculptat capitellurile sau că acestea au fost realizate în serii diferite. Capitellurile tomitane sunt realizate de marmorarii aceiași școli cu ocazia construcției unui edificiu cu o arhitectură și un decor unitare.

Un rol important în analiza stilistică și, implicit, în încadrarea cronologică a capitellurilor îl joacă analiza unor elemente decorative care înregistrează o evoluție în timp și suferă influențe regionale determinabile.

⁴⁰ Mulțumesc pentru această observație importantă d-nei arh. Monica Mărgineanu-Cârstoiu.

⁴¹ Rohmann 1998, 81 și urm.

Trăsătura cea mai evidentă a capitellurilor este forma și felul în care sunt realizate frunzele de acant. Lobii ascuțiți ai acestora, cu profilul lor în forma literei „V” sunt caracteristici clare ale acantului asiatic⁴², propagat la scara Imperiului Roman de ateliere din Asia Mica⁴³. Această formă a frunzei de acant se răspândește cronologic din sec. II până în sec. IV și regional la Pergamon⁴⁴, Ephesos⁴⁵, Athena⁴⁶, Aphrodisias⁴⁷, dar și la Ostia⁴⁸, Leptis Magna⁴⁹, Trier și Köln⁵⁰. În toată această perioadă se înregistrează variații la nivelul detaliilor frunzei de acant, sesizabile cu precădere la modul în care sunt realizate nervurațiile: spre exemplu, ușor adâncite la capitellurilor de epocă hadrianee ale latrinelor Asklepeionului din Pergamon sau la capitellurile compozite de la termele Faustinei din Milet (160-170 p.Chr.)⁵¹, adânc sculptate cu trepanul la construcțiile severiene din Leptis Magna (începutul sec. III p.Chr.).

Un fenomen sesizabil și la capitellurile tomitane este raportul tot mai mare din suprafața decorabilă a *calathos*-ului, pe care cele două registre de frunze de acant îl acaparează și care are ca urmare firească împingerea spre buza *calathos*-ului a calicilor și a volutelor. Acest fenomen este, la rândul său, consecința simplificării modului de sculptare a celor două registre de acant. Această evoluție este cel mai ușor de observat la capitellurile pergameniene: la Traianeum⁵² frunzele din *secunda folia* se ridică, asemenea celor din *ima folia* de la nivelul suprafeței de poză, pe când la latrinele Asklepeionului⁵³ se observă că frunzele registrului superior, delimitate în sine, se intercalează între cele ale registrului inferior și că nervura lor mediană pornește de la nivelul foliolelor mijlocii ale frunzelor din *ima folia*. Parte a aceluiași fenomen este individualizarea frunzelor în planul *calathos*-ului⁵⁴, aspect care se remarcă și la

⁴² Termen impus în literatura de specialitate de Weigand 1914, 48 și urm.

⁴³ Heilmeyer 1970, 93 și urm. stabilește, pe baza analizei stilistice, două școli de arhitectură care au funcționat în Asia Mica și și-au impus stilul în această zonă și nu numai: școala pergamo-ephesiană și cea din Aphrodisias.

⁴⁴ La Traianeum (*apud* Radt 1988, 243), construit între 112-129 p.Chr., unde sunt atestate pentru prima oară (vezi Heilmeyer 1970, 90 și urm., pl. 26/ 3.5; Rohmann 1998, pl. 1-12) și ulterior la Asklepeion.

⁴⁵ La capitellurile compozite ale primului nivel al fațadei bibliotecii lui Celsus (113-117 p.Chr. *apud* Stročka 1978, 893-900, pl. 281-288).

⁴⁶ Acantul asiatic este atestat pentru prima oară în Grecia continentală la Stoa lui Hadrian, construită în anii '30 ai sec. II p.Chr. (vezi Börker 1965, 109, KK 88, pl. 42).

⁴⁷ Capitellurile compozite de la Basilika A, datată la jumătatea sec. II (Heilmeyer 1970, 98, pl. 32/ 1.2).

⁴⁸ Capitellurile *Frigidarium*-ului termelor Forumului (160 p.Chr.), vezi Heilmeyer 1970, 168, pl. 31/3, 4; contra teoriei emise de acesta, conform căreia marmorarii carieni sunt autorii acestor opere, Freyberger (1990, 130 și urm.), respingând teoria lui Heilmeyer, observă că materialul din care sunt realizate piesele este marmura pentelică, coroborează asta cu analogiile pe care le oferă capitellurile contemporane de la Eleusis cu cele ale *Frigidarium*-ului termelor de lângă Forul din Ostia și concludă, pe seama altor indicii stilistice, că acestea sunt opera unor pietrari din Grecia continentală care au fost influențați de construcțiile de factură microasiatică din Athena (Poarta lui Hadrian).

⁴⁹ La construcțiile severiene (Arcul de Triumf al lui Septimius Severus, Basilica – începută de Septimius Severus și terminată de Caracalla în 216, Forul severian), vezi Ward-Perkins 1993, pl. 12/ b, 32/c.

⁵⁰ Kähler 1939, pl. 16.

⁵¹ Vandeput 1997, 35, pl. 97/ 3; Heilmeyer 1977, pl. 32/3.

⁵² Heilmeyer 1970, pl. 27/1; Rohmann 1998, pl. 1-12. Construcția templului e începută în timpul domniei lui Traian și desăvârșită în timpul lui Hadrian, vezi n. 46.

⁵³ Construit între 123-138 p.Chr., cf. Rohmann 1998, 65, pl. 45-46.

⁵⁴ Capitellurile compozite de la Arcul lui Titus sau *Domus Flavia*, vezi Heilmeyer 1970, pl. 49/1, 2.

exemplarele tomitane mai ales la nivelul *imei folia*. Frunzele de acant au ca fundal o suprafață lisă, de forma unui triunghi cu laturi curbe, și sunt demarcate de limitele frunzelor din *secunda folia*⁵⁵. În paralel se produce și înălțarea frunzelor din *secunda folia*⁵⁶. Este foarte dificil de stabilit rapoarte cronologice între aceste fenomene. Ele se manifestă de-a lungul sec. II p.Chr. independent sau în paralel, pentru ca, începând cu a doua jumătate a sec. II, dar mai ales în sec. III, să se impună o variantă simplificată care le combină. Așa cum exemplifică capitелurile neterminate descoperite în Leptis Magna, coșul abacului este împărțit riguros în registre și în interiorul fiecăruia sunt trasate contururile frunzelor ce urmează a fi sculptate⁵⁷. Simplificarea aceasta nu trebuie interpretată în sensul unei involuții cronologice a formei, ci poate fi văzută ca o tendință a anumitor școli de a promova forme mai ușor de executat.

Revenind la capitелurile tomitane și la aspectul îngrămădit al registrului format din calici, volute și elice, acesta este interpretat ca târziu, severian⁵⁸, când de fapt apare încă din perioada hadrianee la Asklepeion-ul din Pergamon și se manifestă cu precădere spre sfârșitul secolului II, cum o exemplifică capitелurile porticelor Agorei din Smyrna⁵⁹, reconstruită după cutremurul din 178 p.Chr. Ceea ce împiedică însă o datare în prima jumătate a sec. II este modul în care sunt realizate canalele volutelor. Acestea sunt foarte scurte, sculptate în basorelief, așadar nu se desprind deloc de suprafața *calathos*-ului, iar din încolăcirea lor sub colțurile abacului apar niște volute diforme, turtite, atârând de abac și lipsite de așa-numitul „ochi de volută”. Trăsături asemănătoare prezintă și volutele capitелurilor de pilastru de la Basilica din Herakleia Pontica, date de Hoepfner în perioada Severilor⁶⁰. Mai convingător apare exemplul capitелurilor de pilastru de la Basilica din Leptis Magna⁶¹ care prezintă aceleași canale scurte ale volutelor. Tot târziu, de epocă severiană, sunt considerate și elementele decorative care iau locul elicelor. Situația este asemănătoare cu cea a volutelor: capitелul C 30⁶² de la Asklepeion prezintă elice asemănătoare cu cele ale lui L 115, dar și acele frunzulițe ascuțite și cu vârful în sus, ca MINAC 2. Capitелurile de pilaștri de la Basilica din Herakleia Pontica oferă analogii pentru MINAC 3⁶³, dar și pentru L 119⁶⁴. Aceeași frunzulița ascuțită și cu vârful încolăcit în formă de bumb are analogii și în spațiul dobrogean la palmetele de pe sarcophagele tomitane sau în decorul pilaștrilor „servilieni”⁶⁵.

⁵⁵ Vezi capitелurile de pilastru de la templul lui Serapis din Ephesos, Heilmeyer 1970, pl. 33/ 2 sau cele de la termele portului din Ephesos (construite în timpul domniei lui Hadrian), vezi Strocka 1978, 302-303; Heilmeyer 1970, pl. 27/3.4, sau la Biblioteca lui Hadrian din Athena, Heilmeyer 1970, pl. 29/ 1, 2.

⁵⁶ Exemplele sunt numeroase: de la capitелurile compozite ale porticului nordic al Asklepeion-ului din Pergamon, vezi Heilmeyer 1970, pl. 28/ 3, 4; la omoloagele lor de la Basilika A din Aphrodisias, vezi Heilmeyer 1970, pl. 32/ 1, 2; la Basilica Severiana din Leptis Magna, vezi Heilmeyer 1970, pl. 33/ 4.

⁵⁷ Arcul lui Marcus Aurelius în fața porții de vest a orașului, vezi Heilmeyer 1970, pl. 1/ 5.6.

⁵⁸ Hoepfner 1966, 86 și urm.

⁵⁹ Vandeput 1997, pl.120/ 1, 2.

⁶⁰ Hoepfner 1966, 86 și urm., prin analogie cu capitелurile termelor din Ancyra, date în perioada diocetiană și ale unei construcții din Prusias ad Hypium, vezi Hoepfner 1966, *Anexa 1b*.

⁶¹ Ward-Perkins 1948, pl. 8/ b

⁶² Rohmann 1998, pl. 45/ 5, 6; pl. 46/ 1, 2

⁶³ Hoepfner 1966, pl. 14/ b.

⁶⁴ Hoepfner 1966, pl. 15/ b, 19/ b.

⁶⁵ Bordenache 1960, fig. 7; Ward-Perkins 1980, pl. 10/ a (sarcophag) și pl. 23/ d (pilastru).

Masivitatea capitelurilor, evidențiată de forma *calathos*-ului și lipsa de individualitate a abacului este un argument care plasează capitelurile tomitane în succesiunea celor hadrianee de la Asklepeion-ul pergamenian, forma mai puțin suplă a frunzelor de acant în succesiunea capitelurilor Basilicii A din Aphrodisias sau a celor de la Termele Faustinei din Milet, iar modul mai puțin adânc în care sunt tratate nervurațiile frunzei de acant în comparație cu cele de la capitelurile construcțiilor din perioada Severilor din Leptis Magna⁶⁶ le conferă un aspect mai timpuriu decât celor nord-africane. Capitelurile tomitane sunt încadrate cronologic între deceniul trei al sec. II și începutul sec. III p.Chr.

Deși cronologia monumentelor romane din zona vest-pontică este în mare parte încă nesigură, iar studiul ornamenticii arhitecturale se află încă în stadiu de conturare, considerăm oportună o analiză comparată a pieselor tomitane cu capiteluri de aceeași factură descoperite în orașele țărmului pontic, tocmai pentru a putea determina dacă piesele „serviliene” sunt un *unicum* sau dacă se înscriu într-o familie de forme, comună întregii regiuni. Adoptarea aceleiași metodologii ca în cazul analogiilor cu spațiul mediteranean este, tocmai din motivele enumerate mai sus, dificilă. În aceste condiții singurele grupuri de capiteluri care se pretează unei astfel de analize sunt cele descoperite la Histria, cele de la edificiul termal din Odessos și cele reproduse pe placajul de marmură al Edificiului cu mozaic de la Tomis. M. Mărgineanu-Cârstoiu a realizat un studiu exhaustiv al capitelurilor corintice și corintizante de la Histria și a datat, pe baze stilistice, cele două piese de calcar descoperite refofolosite în zidul de incintă în perioada dintre domniile lui Hadrian și Antoninus Pius⁶⁷.

Placajul de marmură al terasei B a Edificiului cu mozaic de la Tomis nu a făcut încă obiectul unui studiu individual; complexul datează însă din perioada amenajării portului Tomisului de la începutul sec. IV p.Chr.⁶⁸.

Termele de la Varna nu au fost nici ele încă temeinic studiate, dar în literatura de specialitate se bucură de o încadrare cronologică general acceptată, între perioada antonină târzie și cea severiană⁶⁹.

Diferențele, imediat sesizabile, între capitelurile „serviliene” și omoloagele lor histriene și tomitane sunt cele de la nivelul frunzelor de acant. Capitelurile corintizante histriene prezintă sub colțurile abacului frunze de acant de tip asiatic, care grupează de-o parte și de alta a nervurii mediane câte trei foliole a câte cinci lobi cu vârfurile ascuțite și secțiune adâncită în formă de „V”. Nervurația frunzei se dezvoltă după același model ca și frunzele registrului inferior al capitelurilor tomitane. Individualitatea acestor frunze este dată de dispunerea după un traseu perfect orizontal al primilor lobi din foliolă. Prin unirea vârfurilor lobilor cu foliola superioară se formează ochiuri de umbră cu forme puternic geometrizate. Așa cum remarca și M. Mărgineanu-Cârstoiu, distribuția foliolelor acantului și numărul lobilor din fiecare foliolă sunt întru totul analoage cu cele ale Basilicii A din Aphrodisias, ale Templului lui Serapis din Ephesos și Exedrei lui Herodes Atticus din Olympia⁷⁰, observații îndreptățite și care permit datarea încă în prima jumătate a sec. II p.Chr. Structura frunzelor de acant a capitelurilor tomitane se aseamănă izbitor cu cea a pieselor histriene. Deosebiri se observă însă la nivelul

⁶⁶ Ward-Perkins 1980, pl. 14/ a, b; Merklin 1962, fig. 1056-1073.

⁶⁷ Mărgineanu-Cârstoiu 1988, 37 și urm.

⁶⁸ Bucvală 1977, 17 și urm., fig. 7.

⁶⁹ Ward-Perkins 1992, 84; Bota 1999, 164 și urm.

⁷⁰ Mărgineanu-Cârstoiu 1988, n. 21-27.

foliolelor care cuprind un număr variabil de lobi. Frunzele de acant ale pieselor histiene au un aspect mai elansat, se desprind mai mult de suprafața *calathos*-ului, iar în partea superioară se desprind de coș și se curbează spre a susține volutele. Acestea nu s-au mai păstrat, canale lor însă sunt ferm definite și prezintă traseul ascendent caracteristic. Acantul pieselor „serviliene” prezintă lobi mai scurți și are un aspect inconsecvent în raport cu cele două registre. Frunzele *imei folia* încearcă să redea forma unui palmete, cele ale registrului superior sunt atât de geometrize, încât foliolele frunzelor din *secunda folia* sunt practic distinct realizate. Întreaga foliolă se verticalizează, iar vârfurile lobilor cad aproape perpendicular pe lobul foliolei superioare care, ca în cazul histrian, este foarte orizontalizată.

Plăcile Edificiului cu mozaic redau un acant cu o nervurație adâncă și grosolană menită doar să traseze structura internă a frunzei. Ca urmare a acestui tratament frunzele își pierd din suplețe și creează impresia unor foi groase cu marginile decupate. Lobii își pierd și ei din individualitate, iar ochiurile de umbră apar ca niște adâncituri ulterioare, care vor să reproducă forme anterioare, dar care nu fac decât să descompună imaginea naturală a frunzei de acant. Vârfurile a două frunze alăturate se unesc și dau naștere unor forme geometrice⁷¹ suprapuse, fenomen care conduce la apariția unor capituluri cu acant cu aspect dantelat, geometrizat. Canalele volutelor se pierd în spatele frunzei din registrul superior, iar volutele se încolăcesc în spirală conică.

Capitelurile „serviliene” prezintă niște canale scurte ale volutelor, comparabil cu cele histriene, dar recognoscibile ca atare, ceea ce este de negăsit la cele de la Edificiul cu mozaic. Modul conic de încolăcire a acestora și lipsa ochiului de umbră, în special pe fețele laterale ale capitulurilor, se prezintă ca o avanpremieră a simplificării acestor elemente în antichitatea târzie.

Izbitoare sunt însă analogiile pe care piesele serviliene le prezintă cu capitulurile de la termele din Odessos, deși cunoscut nu este decât un singur exemplu, cel publicat de Ward-Perkins⁷². Analizei comparate cu această piesă se pretează, cel mai bine L 115. Acesta transpune aproape identic⁷³, în plan patrulater, structura și programul decorativ al capitulului de coloană de la Varna. Acest capitel poate fi considerat contemporan cu cele tomitane.

Deși discuția despre activitatea unor ateliere locale și școli microasiatice la nivelul orașelor grecești din spațiul vest pontic este prematură, se poate remarca un fenomen asemănător celui manifestat de orașele de pe coasta vestică a Asiei Mici, anume împărțirea aceleiași familii, impunerea unui stil *koinè*.

O singură observație a rămas nediscutată, anume aceea a variațiilor la nivelul abacului. Patru dintre piesele serviliene (L 117, MINAC 1, MINAC 2, MINAC 4) au un abac modificat intenționat și redus la nivelul unui singur listel concav. Grație informației prețioase oferite de arh. M. Mărgineanu-Cârstoiu cum că într-unul din lăcașurile capitulului MINAC 1 s-a păstrat gujonul de plumb turnat cu ocazia folosirii secundare a piesei, este evident că aceste piese au fost refolosite. Ceea ce ar putea conduce la afirmația că piesele cu abac redus sunt mai timpurii, este infirmat de valorificarea informației oferite de suprafața de așteptare a capitulului cu abac complet L 117, care prezintă urma unui gujon și, prin forma și poziția sa, diferă de celelalte trei. Consider că și în acest caz dispunem de o dovadă clară de folosire secundară pe care o putem extinde la nivelul întregului ansamblu de capituluri.

⁷¹ Acest tip de capitel, ale cărui frunze de acant se unesc și formează figuri geometrice suprapuse, devine foarte frecvent în perioada târzie, vezi Kautzsch 1936, pl. 5/ 69; pl. 6/ 79.

⁷² Ward-Perkins 1980, pl. 15/ a; Ward-Perkins 1992, fig. 64.

⁷³ Elicele capitulului de la Odessos se încolăcesc spre interior și se termină cu un bumb; cele ale capitulului de la Tomis prezintă niște elice ale căror vârfuri sunt ușor răsucite în jos.

Rezumând, capitellurile tomitane pot fi datate în urma acestei analize stilistice în secvența cronologică reprezentată de deceniul trei al sec. II și începutul sec. III și prezintă o familie de forme de factură microasiatică, care se bucură în aceeași perioadă de o reprezentare intensă la scara orașelor vest-pontice. Descoperirea acestor piese împreună cu arhitrava cu inscripție se confirmă a fi o coincidență.

III. Capitellurile tomitane și comerțul cu marmură

Analiza formelor și a stilului a arătat că grupul de capitelluri tomitane este opera unui atelier reprezentant al școlii de arhitectură din mediul microasiatic.

Ward-Perkins, arheologul englez excelent cunoscător al marmurei antice face, încă un pas în această direcție, anume analizează piesele tomitane, recunoaște în materia primă marmura de Prokonnesos și le pune în legătură cu comerțul cu marmură din zona Mării Marmara, activitate în care îi vede implicați pe comercianții (λιθηνπορος⁷⁴) și marmorarii bithinieni. Pornind de la o serie de premise expuse sumar de Robert⁷⁵, autorul demonstrează, pe baze epigrafice, existența unor colegii de marmorari nicomedani atât în zona Dunării de Jos, cât și în Leptis Magna și în orașele din Pamphylia și, pe baza unor exemple arbitrare, perpetuarea aceleași familii de forme în toate aceste regiuni. În acest context piesele tomitane sunt interpretate ca parte a acestui fenomen, deci ca importuri de marmură de Prokonnesos, care, la destinație a fost prelucrată, de marmorari bithinieni.

O serie de aspecte importante scapă atenției autorului. Activitatea acestor colegii nu e clar definită din punct de vedere cronologic, în condițiile în care aceeași familie de forme se manifestă la nivelul întregului Imperiu pe o perioadă de mai bine de un secol. De asemenea, familia de forme care ar fi fost promovată de bithinieni este atestată și la alte edificii din alte *poleis*-uri, unde este bine cunoscut faptul că au activat școli locale⁷⁶. Lipsește și conexiunea acestei școli cu însăși activitatea edilitară din Bithinia⁷⁷, în condițiile în care o astfel de școală de sculptură arhitecturală își desăvârșește stilul specific cu ocazia ridicării unui edificiu important. Bithinia este fără îndoială o regiune bogată în cariere de marmură⁷⁸, fapt ce creează condiții favorabile dezvoltării de ateliere pentru prelucrarea ei, iar implicarea bithinienilor în comerțul cu marmură prokonnesiană este corespunzător documentată. Exportul de materie

⁷⁴ Ward-Perkins 1980, 33 și urm., atestați epigrafic în spațiul italic: la Roma pe un fragment de sarcofag cu inscripție, vezi SEG IV, 106 și la Terni (Umbria): un epitaf menționează un λιθηνπορος din Nicomedia și pe soția acestuia vezi IG XIV: 2247.

⁷⁵ Robert 1960, 23 urm. Din păcate, studiul despre marmorarii bithinieni, pregătit de reputatul epigrafist, rămâne nepublicat, dar mențiunile din articolul sus-amintit lasă totuși să se înțeleagă că din analiza epigrafelor activitatea acestor colegii bithiniene e de plasat în perioada începând cu sec. III p.Chr.

⁷⁶ La Asklepeion-ul din Pergamon, vezi Heilmeyer 1970, 93 și urm.; Rohmann 1998, 107.

⁷⁷ Recentă publicație cu iz de popularizare Marek 2003, deși se bucură de o ilustrație de calitate nu reproduce decât un număr redus de monumente arhitecturale. În contextul actualului articol merită menționate fragmentele de portic „arcuit” din Amasra, cu paralele clare în Leptis Magna, fig. 139-140. Decorul arhitectural din Ponthus et Bithinia, de exemplu Prusias am Hypios este lapidar analizat și parțial ilustrat de Hoepfner 1966, 88, n.168, Anexa I b. Este vorba însă de piese târzii.

⁷⁸ Lucru speculat și de Pliniu cel Tânăr, cel mai cunoscut personaj din administrația imperială a provinciei, care în scrisorile sale către Traian încercă să-l convingă de necesitatea construirii unui canal care să permită un transport mai simplu al marmurei din hinterland spre Marmara, vezi *Epist.* X, 41.

primă însă nu e o premisă pentru corelarea prezenței pieselor finite din marmura respectivă cu forța de muncă calificată din aceeași regiune. Aceasta cu atât mai mult cu cât studii de specialitate, desfășurate la nivelul întregii Asii Mici și privind carierele de marmură și centrele de prelucrare, care au coroborat exportul de materie primă cu mâna de lucru, nu există.

Atât relieful mitraic din marmură de Prokonnesos, descoperit la Târgușor (Constanța) care poartă inscripția marmorarului nicomedan care l-a făcut⁷⁹, cât și dedicația colegiului de pietrari de pe altarul pentru Herakles descoperit la Nikopolis ad Istrum⁸⁰ demonstrează prezența și activitatea în Moesia Inferior a unor sculptori marmorari bithinieni.

Deși capitulurile sunt clar piese de factură microasiatică, iar marmura provine cu certitudine din carierele de pe insula Prokonnesos, nu există argumente pentru atribuirea pieselor tomitane activității unui atelier din zona bithiniană.

IV. Edificiul pe care piesele l-au decorat

Locul de descoperire a pieselor este pus în legătură cu un edificiu greco-roman aflat pe malul nordic al portului antic, sub Școala de Marină. Funcționalitatea sa cunoaște diverse opinii – de la templu⁸¹ la loc de întrunire a fraților⁸² și, nu în ultimul rând, la atelier de prelucrare a marmurei⁸³. Edificiul nu a fost însă niciodată cercetat sistematic, iar în prezent este acoperit cu pământ. Singura metodă de cercetare a contextului de descoperire rămâne aceea a analizării fotografiilor și planurilor făcute la începutul secolului trecut.

Ilustrațiile articolului lui Tafrali, însoțite de planul inginerului Teodoroff, oferă cea mai completă imagine a complexului. În fotografii se recunoaște o scară cu șapte trepte (după Tafrali și Pârvan) sau opt (după Polonic), care conduce spre o platformă (*podium*) lată. În partea dreaptă a edificiului cu scară se observă urmele a trei sau patru încăperi al căror plan rectangular, prevăzut cu o intrare, amintește de cel al tabernelor⁸⁴. Același Tafrali își amintește că, pe partea dreaptă, erau de recunoscut spații de aceeași factură și tot el menționează că zidul era legat cu mortar și era ridicat prin succesiunea de blocuri de piatra ecarisată de mărimi diferite, alternând cu asize din cărămidă.

Descoperirea în același context a pieselor de arhitectură cu cronologii diferite nu se poate explica decât prin intenția de refolosire la un nou edificiu. Aspectul neterminat al pilaștrilor poate fi un indiciu pentru un edificiu în curs de ridicare sau refacere, ocazie cu care unele piese au fost reciclate, iar altele noi. În sprijinul acestui argument vine și observația Gabriellei Bordenache⁸⁵, cum că pilaștrilor mici le corespund capitulurile analizate.

⁷⁹ Φοιβος Νικομεδευς εποιει, vezi Vermesaren 1960, II, 364-366, nr. 2306 (relief), nr. 2307 (text); Pippidi 1969, 304-308, pl. 36.

⁸⁰ Dedicatie pentru Hercules pe un altar din calcar local menționează o asociație de pietrari nicomedani: υπερ της συνοδου Νεικομεδεων λιτοζοων, IGB 674.

⁸¹ Tafrali 1930, 52, menționează că locuitorii Constanței considerau ruinele ca aparținând unui templu; Bordenache 1960, n. 21, vede originea acestei confuzii în legendele fotografiilor publicate de Pârvan 1915; vezi nota 9.

⁸² Tafrali 1930, 54.

⁸³ Canarache 1969, 113 și urm.

⁸⁴ Tafrali 1930, consideră al treilea spațiu ca o singura încăpere cu două intrări. Este posibil ca inginerul Teodoroff să nu fi recunoscut, din cauza stadiului precar de conservare, urmele zidului despărțitor.

⁸⁵ Bordenache 1960, 270.

Apartenența arhitravei la complexul format din pilaștrii și capitelurile tomitane a fost infirmată de rezultatele cercetării arheologice. Dacă într-adevăr acest bloc a făcut parte din entablamentul aceleiași clădiri, poate fi cercetat cu metode specifice arhitecturii⁸⁶.

Tehnica de construcție este tipic romană (*opus vittatum*) și este de regulă considerată o tehnică târzie, care devine frecventă începând cu perioada severiană și se încetățenește în antichitatea târzie⁸⁷. Ea își găsește, chiar în spațiul tomitan, o analogie convingătoare la Edificiul cu mozaic⁸⁸. Construcția în *opus vittatum* nu constituie un impediment pentru justificarea folosirii marmurei la același edificiu⁸⁹, mai ales că în spațiul dobrogean marmura reprezenta un material prețios. Piese sunt prelucrate doar pe trei fețe, ceea ce indică faptul că ele au fost adosate unei arhitecturi cu o zidărie diversă.

Forma pieselor de arhitectură și contextul comun de descoperire permit ipoteza unei construcții de tip *scenae frons* specifică teatrelor, bibliotecilor sau nimfeelor. Dacă într-adevăr ruinele canalelor descrise de aceiași autori fac parte dintr-un sistem central de alimentare cu apă a orașului, edificiul cu scară și decor în marmură poate să fi funcționat ca *nimpheum*, tip de edificiu care se pretează unei amenajări portuare. Doar o săpătură arheologică sistematică poate oferi un răspuns concret.

V. Concluzii

Capitelurile „serviliene” sunt în fapt un grup de capiteluri corintice de pilastru, realizate din marmură de import și reprezintă o familie de forme cu origini în mediul microasiatic, cu analogii în spațiul vest-pontic, fiind încadrate cronologic între deceniul trei al sec. II și începutul sec. III (perioada Severilor). Piese au cunoscut folosiri succesive, ocazie cu care au putut servi edificiului pentru care au fost prelucrați pilaștrii. Ele pot să fi decorat și clădirea cu scară din nordul portului Tomis, însă nu au aparținut acelei construcții pe arhitrava căreia e gravat numele lui Servilius Fabianus.

⁸⁶ Vezi încercarea de anastiloză la Bordenache 1960, fig. 10.

⁸⁷ Lugli 1957, 643 și urm.

⁸⁸ Cf. Tafrali 1930, 54; Bucovăla 1977, fig. 3.

⁸⁹ Exemplul cel mai bine cunoscut din Imperiu este cazul edificiilor severiene din Leptis Magna unde *opus africanum* sau *quadratum* din calcar local este îmbinat cu elemente de arhitectură din marmură, care au în primul rând un rol funcțional, dar și de decor. Din spațiul tomitan este bine documentat cazul terasei B a Edificiului cu mozaic, care este lucrat în aceeași tehnică și decorat cu placaje de marmura ce imită pilaștri sau capiteluri.

Bibliografie

- Alexandrescu-Vianu, 1995, *Portraits romains dans les collections de Bucarest*, JDAI 110, 277-365.
- Bordenache, G. 1958, *Correnti d'arte e riflessi d'ambiente su alcuni ritratti del Museo nazionale di antichità*, Dacia, N.S. 2, 267-280.
- Bordenache, G. 1960, *Attività edilizia a Tomi nell' II secolo dell' e.n.*, Dacia, N.S. 4, 255-272.
- Bordenache, G. 1969, *Sculture greche e romane del Museo Nazionale di Antichità di Bucarest, I, Statue e relievi di culto, elementi architettonici e decorativi*, București.
- Börker, Ch. 1965, *Blattkelchkapitelle. Untersuchungen zur Kaiserzeitlichen Architektuornamentik in Griechenland*, Berlin.
- Bota, E. 1999, *Palmkapitelle aus Dakien*, ActaMN 36, 1, 163-168.
- Bucovală, M. 1977, *Le grande édifice romain a mosaïque de Tomi*, Constanța.
- Canarache, V. 1969, *Das archäologische Museum in Konstantza*, Constanța.
- Canarache, V., Aricescu, A., Barbu, V., Rădulescu, A. 1963, *Tezaurul de sculpturi de la Tomis*, București.
- Ferri, S. 1933, *Arte romana sull' Danubio*, Milano.
- Freyberger, K.S. 1990, *Stadtrömische Kapitelle aus der Zeit von Domitian bis Alexander Severus*, Mainz am Rhein.
- Ginouves, R. 1992, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine*, I-III, Paris.
- Heilmeyer, W. D. 1970, *Korinthische Normalkapitelle*, RömMitt 16, Heidelberg.
- Hoepfner, W. 1966, *Herakleia Pontike-Ereğli. Eine baugeschichtliche Untersuchung*, Wien.
- Ionescu-Dobrogianu, M. I. 1931, *Tomi-Constanța*, Constanța.
- Kähler, H. 1939, *Die römische Kapitelle des Rheingebietes*, Berlin.
- Kautzsch, R. 1936, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells im Osten von 4. bis ins 7. Jh*, Berlin.
- Lugli, G. 1957, *La tecnica edilizia romana. Con particolare riguardo a Roma e Lazio*, I-II, Roma.
- Marek, C. 2003, *Pontus et Bithynia. Die römischen Provinzen im Norden Kleinasien*, Mainz am Rhein.
- Mărgineanu-Cârstoiu, M. 1988, *Römische Korinthische Kapitelle von Histria*, Dacia, N.S. 32, 1-2, 37-53.
- Mărgineanu-Cârstoiu, M. 2003, *Capitele corintice și corintizante de la Histria*, RMI-MAA 1, 2001-2003, 7-21.
- von Mercklin, E. 1962, *Antike Figuralkapitelle*, Berlin.
- Pârvan, V. 1913, *Descoperiri nouă din Scythia Minor*, ARMSI, serie II, 30.
- Pârvan, V. 1914, *Archäologische Funde im Jahre 1913. Rumänien*, ArchAnz, col. 429 și urm.
- Pârvan, V. 1915, *Zidul cetății Tomis*, ARMSI, serie II, 31.
- Pârvan, V. 1923, *Începuturile vieții romane la gurile Dunării*, București.
- Pârvan, V. 1924, *Une nouvelle inscription de Tomis*, Dacia 1, 237-279.
- Pippidi, D.M., 1969, *Studii de istorie a religiilor antice*, București.
- Radt, W., 1988, *Pergamon. Geschichte und Bauten, Funde und Erforschung einer antiken Metropole*, Köln.
- Robert, L. 1960, *Épigraphes et acclamations byzantines a Corinthe*, Hellenica. Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques, 11-12, 21-37.

- Rohmann, J. 1998, *Die Kapitellproduktion der römischen Kaiserzeit in Pergamon*, în *Pergamenische Forschungen* 10, Berlin - New-York.
- Stoian, I. 1961, *La cita pontica di Tomis*, *Dacia*, N.S. 5, 233-274.
- Strocka, V.M. 1978, *Zur Datierung der Celsusbibliothek*, în Akurgal, E. (ed.), *Proceedings of the 10th International Congress of Classical Archeology. Ankara-Izmir 1973*, 2, Ankara, 893-900, pl. 281-288.
- Tafrali, O. 1930, *Ruinele unei clădiri din epoca imperială romană la Constanța, astăzi dispărute*, *ArtArh* 3, 5-6, 52-55.
- Vandeput, L. 1997, *The Architectural Decoration in Roman Asia Minor. Sagalassos. A Case Study*, Leuven.
- Vermesaren, M.J. 1960, *Corpus Inscriptiorum et Monumentorum Religionis Mithriacae*, I-II, Haga.
- Ward-Perkins, J.B. 1948, *Severan Art und Architecture at Lepcis Magna*, *JRS* 38, 59-80.
- Ward-Perkins, J.B. 1980, *Nicomedia and the Marble Trade*, *PBSR* 48, 23-69.
- Ward-Perkins, J.B. 1992, *Nicomedia and the Marble Trade*, în Dodge, H., Ward-Perkins, B. (ed.), *Marble in Antiquity. Collected Papers of J.B. Ward-Perkins*, *Archeological Monographs of the British School at Rome*, 61-107.
- Ward-Perkins, J.B. 1993, *The Severan Buildings of Leptis Magna. An architectural Survey*, Tripoli.
- Weigand, E. 1914, *Baalbeck und Rom, die römische Reichkunst in ihrer Entwicklung und Differenzierung*, *JDAI* 29, 37-91.
- Weigand, E. 1914, *Neue Untersuchungen über das Goldene Tor in Konstantinopel*, *AthenMitt* 39, 1-64.
- Weigand, E. 1920, *Vorgeschichte des korinthischen Kapitells*, Würzburg.

Römische Korinthische Kapitelle aus Tomis. Die Gruppe der „servilianischen“ Kapitelle

Zusammenfassung

Diese Untersuchung beschäftigt sich mit einer Gruppe korinthischer Pilasterkapitelle, deren Fundkontext ihnen den Namen „servilianische“ Kapitelle verliehen hat. Architektonische Fragmente verschiedener Form und Bearbeitungszustandes wurden Ende des 19. Jh. bei einem Gebäude nördlich des antiken Hafens Tomis gefunden. Auf einem Architravbruchstück war der Name des Statthalters des Unteren Moesiens M Servi(lius) [Fabianus] zu lesen, was dazu führte, dass der ganze Komplex in die Jahre 161-162/163 n. Chr. datiert wurde.

Eine kritische Auswertung der frühesten Publikationen des Materials hat erbracht, dass zwischen dem inschrifttragenden Architrav und den anderen Architekturelementen kein Zusammenhang nachgewiesen werden kann. Manuskripte der an der Grabung beteiligten Mitarbeiter und Autopsie einschlägiger Museen ermöglichte es, insgesamt acht Kapitelle nachzuweisen.

Es wurde auf Grund typologischer und stilistischer Merkmale gezeigt, dass die aus prokonnesischem Marmor angefertigten Kapitelle einer Werkstatt kleinasiatischer Herkunft zuzuordnen sind. Die Hypothese von Ward-Perkins, derzufolge es sich bei den Kapitellen aus Tomis um nikomedische Arbeiten handele, fand keine Bestätigung. Der Vergleich mit kleinasiatischen Kapitellen festdatierter Gebäude hat für die Chronologie der Stücke die Zeitspanne zwischen den 20. Jahren des 2. Jh. und dem Anfang des 3. Jh. erwiesen.

Die Auffindung der Kapitelle zusammen mit den Pilastern mit unvollendetem Dekor in der Nähe des am antiken Hafen liegenden Gebäudes muss im Zusammenhang mit einer sekundären Verwendung stehen.